

Джон Лок

ДВА ТРАКТАТИ ПРО ПРАВЛІННЯ

*Переклав з англійської
Павло Содомора*

УДК 141:321](0.064)

Л73

Лок Джон

Л73 Два трактати про правління / пер. з англ. Павло Содомора. — К. : Наш Формат, 2020. — 312 с.

ISBN 978-617-7863-21-1 (паперове видання)

ISBN 978-617-7863-22-8 (електронне видання)

Для нас Джон Лок є батьком політичного лібералізму, а для Англії XVII століття філософ був прискіпливим відчайдухом, що підірвав абсолютистську систему. Спочатку він долучився до Славної революції 1688 року, а потім написав працю, у якій поставив під сумнів божественність влади монарха. Ба більше, аргументував, що влада залежить від людської волі й підпорядковується природному закону.

Його погляди змінили устрій низки країн, у тому числі і США: американські ідеї свободи беруть початок із філософії Лока. І хоч праця вже пережила три століття, вона досі актуальна. Особливо для українців, які знайдуть у «Двох трактатах про правління» і «своє»: причини Революції Гідності.

УДК 141:321](0.064)

ІНСТИТУТ ПРОСВІТИ

Видано за підтримки ГО «Інститут Просвіти»

Особлива подяка Оксані Сиройд

Перекладено за виданням: John Locke. *Two Treatises of Government* (New York, Hafner Publishing Company, 1965).

ISBN 978-617-7863-21-1 (паперове видання)
ISBN 978-617-7863-22-8 (електронне видання)

Усі права застережено
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2020

ЗМІСТ

<i>Від перекладача</i>	7
<i>Передмова</i>	17

ТРАКТАТ ПЕРШИЙ

Хибні принципи і підвалини сера Роберта Філмера та його послідовників викрито і розкритиковано

Розділ I	23
Розділ II. Про батьківську і царську владу	26
Розділ III. Про Адамовий титул верховенства відповідно до створення	34
Розділ IV. Про Адамовий титул верховенства на підставі дару (Бут. 1:28)	40
Розділ V. Про Адамовий титул верховенства на підставі підкорення Єви	57
Розділ VI. Про Адамовий титул верховенства на підставі батьківства	62
Розділ VII. Про батьківство і власність, що приймаються як витoki верховенства	80
Розділ VIII. Про надання верховної монархічної влади Адама	85
Розділ IX. Про монархію за спадкоємством від Адама	88
Розділ X. Про спадкоємця Адамової монархічної влади	103
Розділ XI. Хто спадкоємець	106

ТРАКТАТ ДРУГИЙ

Про істинні начала, межі та призначення цивільного правління

Розділ I. Про політичну владу	155
Розділ II. Про стан природи	157
Розділ III. Про стан війни	165
Розділ IV. Про рабство	169
Розділ V. Про власність	171
Розділ VI. Про батьківську владу	187
Розділ VII. Про політичну чи цивільну спільноту	203
Розділ VIII. Про початки політичних спільнот	214
Розділ IX. Про цілі політичної спільноти і правління	232
Розділ X. Про форми республіки	236
Розділ XI. Про поширення законодавчої влади	238
Розділ XII. Про законодавчу, виконавчу і федеративну владу республіки	246
Розділ XIII. Про підпорядкування влади в республіці	249
Розділ XIV. Про прерогативу	256
Розділ XV. Про батьківську, політичну і деспотичну владу, осмислені разом	262
Розділ XVI. Про завоювання	266
Розділ XVII. Про узурпацію	279
Розділ XVIII. Про тиранію	281
Розділ XIX. Про занепад правління	289

Від ПЕРЕКЛАДАЧА

I. Історичний контекст

Ех *nihilo nihil* — ніщо не виникає з нічого», — стверджує Лукрецій у «Природі речей», лише Бог створив світ з нічого. Тому, щоб зрозуміти причини виникнення того чи іншого явища, тієї чи іншої особистості, потрібно бути обізнаним з історичним тлом і соціальним контекстом, з передумовами, які спричинили виникнення того чи іншого феномена. Щодо цього для нас не так важливі формальні дати, які небагато можуть нам показати: набагато важливіше уявляти собі відповідне середовище, у якому зростали, виховувалися і творили ті чи інші люди. Отож Джон Лок (1632–1704) народився в той самий рік, у який вийшов друком «Трактат про знаки» Джона Пуансо — праця, яка підсумовувала схоластичну філософську традицію, починаючи від святого Августина Блаженного і аж до святого Томи з Аквіну. Було йому п'ять років, коли побачив світ Декартів «Дискурс про метод» — один із найвпливовіших творів у модерній філософії, дуже важливий для розвитку природничих наук. Дев'ять — коли вийшли «Медитації про першу філософію»; Локові було вісімнадцять, коли Декарт помер, а Франція справила йому пишний похорон з усіма почестями за державний кошт — унікальна подія в історії філософії. Тож Лок зростав у контексті бурхливого розвитку філософської думки, який поєднувався з формуванням природничих наук. За свого життя філософ мав можливість спілкуватися з людьми, які стали легендами для наступників, — поетом Джоном Драйденом, лордом Ентоні Ешлі Купером, видатним англійським політиком періоду інтеррегnum (між королями), Ісааком Ньютоном та іншими видатними діячами науки, культури та політики.

Здобувши блискучу освіту в престижній Вестмінстерській школі в Лондоні, Лок вподобав собі професію лікаря. Усе, що він спостерігав і з чим стикався, засновувалося на чуттях: дарма що такий погляд не узгоджувався з новітнім шляхом, який рекомендував Декарт, що полягав у зверненні виключно до думки, лишаючи досвід і чуття осторонь. Не знаходив нічого цікавого Лок і в тематиці занять у тогочасних навчальних закладах, що базувалися на системі Арістотеля. Тому він випрацював свій погляд на книгу природи. Цей погляд полягав у ствердженні вирішальної ролі досвіду в процесі пізнання людиною світу й набув оформлення у праці *An Essay concerning Humane Understanding* («Есей про людське розуміння»). Як бачимо, слово «людське» у назві твору має таке написання, заведене в часи Лока: тобто англійська мова не була такою, яку маємо сьогодні, але докладніше про це — згодом у належному місці. Отже, Лок відкидає Декартові теорії про вроджені ідеї, від яких дістав свій початок модерний раціоналізм, натомість започатковуючи те, що матиме назву «емпіризм»; чи це був правильний погляд, чи ні — не намагатимемося відповісти. Скажемо лише, що вся подальша історія модерної, та й значною мірою постмодерної філософії є розвитком цих двох напрямів виникнення людського пізнання: тобто чи щось є у нас вроджене, апріорне, чи все, що ми знаємо, здобує з досвіду й чуттів, тобто апостеріорне. Згодом Іммануїл Кант намагатиметься синтезувати ці два напрями у «Критиці чистого розуму», Гегель прагнутиме зовсім їх відкинути, переформивши в інші терміни, хоча й безрезультатно (Deely J. *Four Ages of Understanding*. Toronto, 2001). Відтак раціоналізм й емпіризм далі існували під виглядом феноменології й аналітичної філософії, а ідеї вродженої природи мови відродилися в поглядах Ноама Хомського вже в середині попереднього століття.

Однак у реальному житті не все відбувається так чудово, як це може звучати в розповіді: адже новаторські ідеї вкрай рідко (якщо й взагалі будь-коли) здобувають підтримку в середовищі їхнього зародження. Тому й історія засудження філософів релігійною й політичною владою (яка тривалий час була єдиним, що унаочнюється з тексту «Трактатів») була б довгою і вимагала б кількох томів, щоб докладно її викласти. Заледве якийсь значний мислитель Середньовіччя, включно зі святим Томою, уникнув засудження владою в той чи інший період. Уже після епохи Середньовіччя перехід в «Епоху Розуміння» полум'яно освітив Джордано Бруно: його привселюдно спалили за ересь заперечення бо-

ПЕРЕДМОВА

Читачу, ось тут маєш початок і кінець дискурсу про правління; а яка доля спіткала ті сторінки, які повинні були б виповнювати його середину, оскільки їх було більше, ніж усього іншого, — про це не вартує тобі оповідати. Адже сподіваюся: те, що залишилося, є достатнім для зміцнення трону нашого великого збавителя, нашого дійсного короля Вільяма*, для утвердження його титулу також і волею народу. Адже, як один-єдиний повноправний з усіх урядів, він утримує його найповніше та найочевидніше з-поміж усіх володарів у християнському світі; а також для того, щоб виправдати перед усім світом англійський народ, який, люблячи свої праведні та природні права та усвідомлено їх зберігаючи, врятував націю саме тоді, коли вона була на межі рабства та руйнації**. Якщо ж на цих сторінках є такий доказ — адже, якщо лестити самому собі, він має там бути, — то не буде великої шкоди від втрати інших, оскільки читач може задовольнитися й без них. Адже, як можу собі уявити, я не матиму ані часу, ані нахнення повторювати свою працю, виповнюючи втрачену частину

---

* Вільгельм III, принц Оранський — правитель Нідерландів, запрошений об'єднаною опозицією (парламент, англіканське духовенство, містяни, землевласники) в Англію 1688 року очолити переворот проти короля Якова II, події дістали назву Славна революція. Король Англії та Шотландії (1688–1702). 1689 року парламент ухвалив Біль про права, що суттєво обмежував права англійського короля, поклавши край абсолютизму. (Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше).

** Ідеться про кризу британської монархії. (Див. детальніше: Harris, Tim (2006). *Revolution: The Great Crisis of the British Monarchy, 1685–1720*).

своєї відповіді та відстежуючи знову ж сера Роберта* по всіляких закутках і затінках, на які можна натрапити в різноманітних відгалуженнях його чудернацької системи. І король, і основна частина нації відтоді так рішуче відкинули його гіпотезу, що, вважаю, ніхто й надалі не матиме ані впевненості, щоб як прихильник рабства повстати супроти нашої загальної безпеки, ані слабкості, щоб піддатися омані суперечностей, зодягнених у популістський стиль пишно оздоблених речень. Адже, якщо хтось самотужки доклататиме зусиль для того, чого не торкаємося тут, щоб позбавити оповідки сера Роберта сумнівних тверджень, та намагатиметься звести його слова до прямих, точних та зрозумілих речень, а тоді ще й зіставить одні з іншими, то він швидко вдовольниться: ще ніколи такий безглуздий блуд не викладався такою милозвучною мовою.

Якщо ж хтось вважає даремним досліджувати всі праці докладно, то нехай хоча б зробить експеримент і дослідить ту частину, де йдеться про узурпацію: і нехай, застосувавши все своє вміння, спробує, чи буде можливо зробити твердження сера Роберта зрозумілими, або узгодити їх з його власними думками, чи навіть зі здоровим глуздом. Я не говорив би про чоловіка, який уже не може відповісти, так відверто, якби церковні високопосадовці останніх років публічно не визнали його доктрину, проголосивши її в наш час божественною. Важливо виразно показати тим, хто, називаючи себе вчителями, так небезпечно заводять на манівці інших, який власне авторитет має їхній патріарх, за яким вони так сліпо йдуть: щоб вони або забрали назад ту безпідставну облуду, яку напустили і яку не можна підживлювати, або виправдали ті начала, які вони проповідували, видаючи їх за Євангеліє, — хоча й автор є не ким іншим, як англійським дворянином. Адже я ані не писав би проти сера Роберта, ані не намагався б виявити його хиби, недоладність і недостатність (чим він так сильно вихваляється, стверджуючи, що повністю засновується на цьому) доказів із Письма, якби не ті люди між нами, які, возвеличуючи його книги та вихваляючи його вчення, зберегли б мене від закидів, що я пишу супроти мертвого супротивника. Їх ревність щодо цього неймовірна — я не можу сподіватися на милість у тому випадку, якщо завдам шкоди його авторитету. Натомість хотілося б, щоб вони так само прагнули виправити

* Йдеться про Роберта Філмера (1588–1653) — поборника абсолютної монархії та про його твір *Patriarcha*.

1.

Рабство — такий огидний і мізерний вияв людини, такий прямо протилежний до гордого духу та відваги нашої нації, що важко повірити в те, що *англієць*, а до того ж дворянин, міг би його обстоювати. А й справді, я мав би сприймати «Патріарха» сера Роберта Філмера, як і будь-яку іншу розвідку, яка переконує всіх у тому, що вони раби і повинні бути лише рабами, як ще одне вправління в мудрослів'ї, на зразок праці того, хто творив хвалебні оди Неронові*, а не як серйозний науковий твір у повному значенні слова: якби поважність назви, стиль роботи, малюнок** на титульній сторінці, а також похвала, що підкреслює його, не змусили мене повірити, що як автор, так і видавець мали поважні наміри. Отож, сповнений надії, я взяв книжку до рук та прочитав її щонайуважніше як розвідку, яка зчинила такий галас своєю появою. Однак не можу не визнати свого надзвичайного подиву, що в книзі, яка мала за мету закувати в кайдани все людство, я не знайшов нічого іншого, як линву з піску, корисну хіба що для тих, які професійно лиш пускають порох в очі й засліплюють людей, щоб легше зводити їх на манівці. Правду кажучи, ця книга аж ніяк не наділена такою силою, щоб узяти в кайдани тих, хто тримає очі розплющеними, — принаймні аби розуміти, що ті кайдани — не що інше, як поганенька окраса, хай скільки докладено старань для їх показного блиску.

* Ідеться про памфлет італійського фізика, винахідника Джероламо Кардано (1501–1576), де Нерона представлено мудрим політиком. (Прим. ред.)

** У виданні *Patriarcha, or the Natural Power of Kings* (London, 1680) на фронтисписі подано портрет короля Карла II. (Прим. ред.)

2.

А хто вважає, що я поводжуся надто вільно, без жодних засторог говорячи про чоловіка, який є великим прихильником абсолютної влади та ідолом для тих, що її сповідують, я закликаю його бодай один раз зробити невеличку послугу тому, хто навіть після прочитання книги сера Роберта не може не вважати себе вільною людиною, наскільки це дозволяють йому закони. Знаю напевне: не буде провиною так вважати, хіба що комусь, хто краще обізнаний з долею цієї праці, аніж я, не відкрилося, що ця розвідка, яка пролежала в забутті так довго, вигулькнула на світ відібрати в нього всю свободу силою своїх аргументів, і що відтоді ця коротка модель нашого автора стала взірцем, наче на Горі*, а також досконалим зразком політики на майбутнє. Його систему викладено в коротких гаслах — не більше, аніж ось що:

«Усіляке правління є абсолютною монархією».

А буде він її на ось таких засадах:

«Жодна людина не народжується вільною».

3.

Останнім часом постало серед нас покоління людей, які радо лестять правителям, маючи на думці, що лише їм належить божественне право на абсолютну владу: тож нехай усі закони, за якими їм надано повноваження для правління, а також усі умови, згідно з якими вони приймають свою владу, будуть такими, як їм заманеться; а також і їхні зобов'язання дотримуватися цих законів, — дарма що вони так міцно скріплені врочистими клятвами та обіцянками. Задля прокладання шляху для цієї доктрини вони повністю заперечили загальнолюдське право на природну свободу; завдяки цьому вони не лише віддали всіх підданих на щонайбільшу нищість тиранії та приниження, наскільки це їм притаманно, але водночас підмінили титули й похитнули трони правителів (адже вони також, відповідно до своєї системи, за одним лишень винятком, усі народжені рабами, і за божественним правом є підлеглими безпосереднього Адамового спадкоємця). Вони наче спорядили військовий похід супроти будь-якого правління, підірвавши підвалини людської спільноти задля служіння найшвидшому зиску.

* Тобто на горі Синай, де Мойсей отримав скрижалі з Божими заповідями.

ПРО БАТЬКІВСЬКУ І ЦАРСЬКУ ВЛАДУ

6.

Фундаментальна позиція сера Роберта Філмера така: «люди не мають природної свободи». Це підвалина, на якій стоїть його абсолютна монархія і від якої вона воздвигается на такі висоти, що її влада стає понад усілякою іншою владою, *caput inter nubila*^{*}, так високо понад усім земним та людським, що навіть думка заледве може туди сягнути, а клятви та обіцянки, які зв'язують нескінченну Божість, не можуть обмежити її. Але якщо ця підвалина не витримає, то разом із нею завалиться й уся надбудова, і правління знову ж вимушено повернеться на старий шлях творення — кмітливості і згодою людей (*Ἀνεξωλίμη χτίσις*), застосовуючи власний розум для того, щоб разом об'єднатися у спільноту. Для доведення цього чудового твердження він говорить (с. 12): «люди народжуються підвладні своїм батькам» і тому не можуть бути вільними. Цю батьківську владу він називає «царською владою» (с. 12, 14), «батьківською владою, правом батьківства» (с. 12, 20). Хотілося б очікувати, що на початку такої, як ось ця, праці, на якій мала б вибудовуватися влада владарів і підлеглисть підлеглих, автор докладно розтлумачив би, що він розуміє під батьківською владою, визначив би її, до того ж не обмежуючи: оскільки в деяких інших своїх розвідках він стверджує, що вона необмежена і не піддається обмеженню (1)^{**}. Принаймні він повинен

* «Голову в хмарах ховає», цитата з «Енеїди» Вергілія (IV, 177), переклад М. Білика.

** (1) Подання і дарунки, які походять від Бога чи природи, як-от батьківська влада, жодна нижча людська влада не може обмежувати чи встановлювати приписи, що суперечать їм

був би подати нам таке вичерпне пояснення для неї, щоб у нас скла-лося цілісне розуміння ось цього *батьківства*, чи *батьківської влади*, хоч де б ми на нього натрапляли в його писаннях: саме це я очікував знайти в першій частині його «Патріарха». Однак натомість, по-перше, *en passant*,* виявивши свою повагу до *arcana imperii**** (с. 5), по-друге, висловивши комплімент «правам і свободам цієї чи будь-якої іншої нації» (с. 6), які він саме наміряється анулювати і знищити, і, по-третє, низько кланяючись тим вченим мужам, які, так само, як і він, зовсім недалеко з цього питання (с. 7), він накидається на Берламіна*** (с. 8), а вдовольнившись перемогою над ним, встановлює *власну батьківську владу*, що не підлягає жодному опротестуванню. А коли Берламін усунувся з причини власного спокутування (с. 11), повну перемогу було здобуто і відпала потреба в застосуванні будь-якої сили. Як я бачу, зробивши це, сер Роберт ані не ставить питання, ані не наводить аргументів, щоб довести свою позицію, а радше лишень повідомляє нам історію, яка, як він вважає, пасує для цієї химерної примари панування, що зветься *батьківством*: щойно хтось її впіймає, то негайно здобуває владу і необмежені абсолютні повноваження. Він ознайомлює нас із тим, як ось це *батьківське підпорядкування* дістало початок від Адама, продовжувало свій шлях далі, утримуючи світ у часи патріархів у постійному порядку аж до потопу, потім вишло з Ковчега разом із Ноем і його синами, коронувало й підтримувало всіх царів світу аж до єгипетського полону, а відтак нещасне *батьківство* було по-неволене, аж доки «Бог, подавши ізраїльтянам царів, знову встановив древнє і первинне право прямого спадкоємства у батьківському правлінні». Про це він розповідає на с. 12–19. Відтак, обійшовши увагою закид, відкинувши одну чи дві труднощі завдяки половинному аргументові, на с. 23, «для утвердження природного права царської влади», він завершує перший розділ. Сподіваюся, що не зашкодить назвати половину цитати половинним аргументом, оскільки Бог промовляє: «шануй твого батька і матір твою»****, однак наш автор задовольняється

(О., с. 158). Писання повчає, що верховна влада первинно була батьківською без жодного обмеження (О., с. 245). (Прим. авт.)

* Побіжно (фр.).

** Таємниць імперії (лат.).

*** Роберто Беларміно (1542–1621) — італійський єзуїт, один з активних учасників Конгресу реформ, обстоював зверхність папської влади.

**** Вих. 20:12.

ПРО АДАМОВИЙ ТИТУЛ ВЕРХОВЕНСТВА ВІДПОВІДНО ДО СТВОРЕННЯ

15.

Сер Роберт у передмові до своїх «Оглядів» Арістотелевої «Політики» говорить нам, що «природну свободу людства неможливо навіть припустити, не заперечуючи створення Адама». Однак, яким чином створення Адама — не що інше, як отримання буття безпосередньо від Всемогутнього та Божої руки, надало йому *верховенство* над усім сущим — цього я не розумію. Окрім того, відповідно, не розумію, як «припущення природної свободи» може заперечувати *створення Адама*. Він був створений чи почав існувати завдяки безпосередньо Божій силі, без втручання батьків чи передіснування когось із такого самого роду, щоб започаткувати його тоді, коли Бог захотів би. Так само зробив перед ним лев, цар звірів, завдяки цій самій породжувальній силі Бога. А якщо саме лиш існування завдяки цій силі в такий спосіб та ще й без зайвого галасу надає владу, то наш автор завдяки цьому аргументові надає леву такі самі повноваження, як і Адамові, ба й навіть давніші. Однак ні. Адже Адам, як говорить наш автор в іншому місці, дістав свій титул «завдяки Божому призначенню». У такому випадку просте творення не надало б йому влади і можна було б *припустити свободу людства, не заперечуючи створення Адама*, оскільки саме з Божого призначення він став монархом.

16.

Однак погляньмо, як він узгоджує його створення з цим *призначенням*. «За Божим призначенням, — стверджує сер Роберт, — як лиш

Адам був створений, він став монархом світу, хоч узагалі не мав підвладних. Справжнє управління неможливе, доки немає підвладних, та за правом природи Адам став правителем своїх нащадків. Тому, хоч не на ділі, все ж Адам мав спроможність бути царем від свого створення». Я хотів би, щоб автор уточнив нам тут, що саме він має на увазі під *Божим призначенням*. Адже все, що наказує провидіння, чи куди скеровує природний закон, чи безпосередньо проголошує одкровення, може називатися таким, що походить від *Божого призначення*: але я вважаю, що це не можна сприймати тут у першому значенні, тобто через провидіння: це означало б сказати не більше, аніж те, що *тільки-но Адама було створено*, він *de facto*^{*} став монархом, оскільки «за правом природи Адамові стало притаманним бути правителем своїх нащадків». Але фактично він не міг бути встановлений *правителем світу* за провидінням у той час, коли, властиво, загалом не було ані правління, ані підданих, щоб ними правити, про що твердить наш автор у цьому місці. До того ж наш автор також у різних значеннях використовує вислів «монарх світу», оскільки часом він має на увазі владителя всього світу, який вивищується над рештою людства, вкладаючи таке значення в нього на тій самій сторінці своєї передмови, яку було цитовано раніше: «Адам, — говорить він, — отримав наказ розмножуватися й населяти землю, підкорити її, маючи надане йому панування над усіма створіннями, і тому був монархом усього світу. Ніхто з його нащадків не мав жодного права володіти чимось, хіба що з його ласки чи дозволу, або як спадкоємець». 2. Тоді спробуймо під «монархом» розуміти владителя світу, а під «призначенням» — власне Божий дар і одкровенний безпосередній дарунок, наданий Адамові (Бут. 1:28). Як бачимо, сер Роберт робить так у цьому паралельному місці, і тоді його аргумент буде ось таким: «завдяки безпосередньому Божому дарунку, щойно Адама було створено, він уже був владителем світу, оскільки за правом природи мав бути правителем своїх нащадків». Цей шлях доведення містить дві очевидні помилки. По-перше, він хибить у тому, що Бог надав дарунок Адамові, щойно його створив: адже, хоча в тексті Святого Письма це подається одразу ж після його створення, очевидно, що про це можна говорити не раніше, аніж було створено і приведено до нього Єву. А як міг він бути «монархом за призначенням, як лиш був створений», коли автор, якщо я не поми-

* Фактично (лат.).

ляюся, слова, якими Бог промовляє до Єви (Бут. 3:16), називає «первинним дарунком правління», оскільки це сталося вже після гріхопадіння, коли Адам був віддалений від свого *створення* принаймні в часі, а також у становищі. Тому я не розумію, як наш автор може вбачати в цьому смисл, що «за Божим призначенням, щойно Адама було створено, він став монархом цілого світу». По-друге, якби було правильним те, що власне Божий дар «призначив Адама монархом світу, щойно його створивши», все ж сенс, який тут йому надається, не доводить цього, а також висновок із цього завжди був би хибний, що Бог завдяки безпосередньому дарунку «призначив Адама монархом світу, оскільки за правом природи Адамові належало бути правителем своїх нащадків». Адже, якби було надано право правління за природою, не було б потреби в безпосередньому дарові: принаймні це ніколи не буде доказом такого дару.

17.

З іншого боку, для справи не буде багато користі, якщо ми розумітимемо під «Божим призначенням» природний закон (хоча це було б доволі категоричне твердження), а під «монархом світу» — верховного правителя людства, адже речення мало б тоді такий зміст: «Згідно із законом природи, щойно Адама було створено, він став правителем людства, оскільки за правом природи йому належно було бути правителем своїх нащадків», що, по суті, означало б: «він був правителем за правом природи, оскільки він був правителем за правом природи». Та навіть і прийнявши твердження, що «чоловік за природою є правителем своїх дітей», розуміємо, що все ж Адам, згідно з цим, не міг бути «монархом, щойно був створений», адже це право природи засновується на тому, що він є батьком. А як міг Адам мати природне право бути правителем ще до того, як став батьком? Таке *право* можна отримати лише батькові: і мені видається, що це важко собі уявити, хіба що автор зробив його батьком ще перед тим, як він став батьком, і надав йому титул ще до того, як той отримав його.

18.

На цей передбачуваний закид наш автор відповідає вельми логічно: «він мав спроможність бути правителем, а не був ним насправді». Тоб-